

Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas

Jaan Lahe

I

Kuna Egiptus ja Kreeka kuuluvad ühte ja samasse geograafilis-kultuurilisse regiooni – Vahemere ruumi idaossa –, on nende kahe maa vahel valitsenud tihedad kontaktid juba kauges minevikus. Arheoloogiaallikate põhjal on tõestatud, et Kreeka vanimal tsivilisatsioonil – Egeuse tsivilisatsioonil, täpsemalt Kreeta saarel – olid kaubanduskontaktid Egiptusega juba III aastatuhande keskpaiku e. Kr.;¹ seda kinnitavad Knossosel leitud Egiptuse päritolu nõud ning Egiptusest avastatud Kreeta keraamika leiud.² Leidude rohkuse põhjal võib oletada, et Kreeta ja Egiptuse vahelised kaubandussuhted olid regulaarsed.³ Ka minoilise Kreeta kunstis on täheldatud Egiptuse kunsti mõjusid⁴ ja vastupidi.⁵

Egeuse tsivilisatsiooni hävingule järgnenud nn. tumeda ajajärgu (11.–9. saj. e. Kr.) kohta puuduvad meil andmed kontaktide osas Egiptuse ja Kreeka vahel. Kreeka ja Egiptuse suhted on taas jälgitavad alates

suure kolonisatsiooni ajajärgust (8.–6. saj. e. Kr.). Sel ajal hakkasid kreeklased rajama kaubanduskolooniaid Egeuse mere põhjarannikule, Marmara ja Musta mere äärde, Sitsiilia idaossa, Lõuna-Itaaliasse jm. Kolooniad tekkisid ka Niiluse deltasse. Esimese Kreeka koloonia Egiptuses, Naukratise rajasid Mileetose kolonistid 7. saj. lõpul e. Kr. Loa koloonia rajamiseks andis kreeklastele 26. dünastia vaarao Amasis (egiptusepäraselt Hnumibra), kes valitses aastatel 570–526 e. Kr.⁶ Amasisel olid sõbralikud suhted Samose türanni Polykratase ja Delfi oraakliga ning kreeka ajalooline traditsioon tunneb teda suure kreeklaste sõbrana.⁷ Hiljem tekkis Egiptusesse veel teisigi Kreeka kolooniaid.

Kreeklased tulid Egiptusesse põhiliselt kaupmeeste ja palgasõduritena.⁸ Nad ei sulandunud kohalikku elanikkonda, vaid säilitasid oma keele, usu ja elulaadi. Saisi valitsejate ajal⁹ oli kreeklaste ja egiptlaste läbisaamine

¹ A. Eggelbrecht. Das alte Ägypten. München, 1984, lk. 222.

² A. Eggelbrecht, *op. cit.*, *ibid.*; M. A. Edey. Die verlorene Welt der Ägäis. Time-Life International (Nederland) B. V., 1979, lk. 20; eesti k.-s vt. G. Kehnscherper. Kreeta, Mükene, Santorin. Tallinn, 1989, lk. 42–45.

³ J. B. Bury. A History of Greece to the Death of Alexander the Great. London, 1963, lk. 20. Kreeta saare ja Egiptuse vahelise kaubavahetuse kohta vt ka: L. Pressova. Stara Kreta. Praha, 1978, lk. 109–112.

⁴ M. A. Edey. Die verlorene Welt der Ägäis, lk. 70; A. Eggelbrecht. Das alte Ägypten, lk. 222.

⁵ O. Dickinson. The Aegean Bronze Age. Cambridge University Press, 1964, lk. 244. Egeuse tsivilisatsiooni ja Egiptuse suhte kohta vt. veel: Fr. Schachermeyr. Ägäis und Orient. Wien, 1967; W. Helck. Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 1. Jahrhundert v. Chr. Darmstadt, 1979; W. Burkert. Die Griechen und der Orient. München, 2003.

⁶ A. Eggelbrecht. Das alte Ägypten, lk. 111.

⁷ Herodotos. Historia, II, 178.

⁸ A. Erman. Die ägyptische Religion. Berlin, 1909, lk. 225; U. von Wilamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen. II. Band. Darmstadt, 1955, lk. 334

⁹ 26. dünastia, valitses aastatel 664–525 e. Kr.

hea. Hiljem tuli kahe rahvusrühma vahel ette ka pingeid ja konflikte, kuid kreeklaste viibimine Egiptuses oli egiptlastele nii majanduslikult kui ka poliitiliselt oluline. See andis neile võimaluse kontrollida kreeka kaubandust, kuid oli oluline ka julgeolekupoliitiliselt. 6. saj. e. Kr. oli alanud Pärsia ekspansioon. Nii Babüloonia kui ka Süüria-Palestiina linnad okupeeriti pärslaste poolt ning egiptlased kartsid pärslaste sissetungi ka oma maale. See ajendas Egiptust sõlmima vastastikuse abistamise lepinguid Väike-Aasia kreeka linnriikide ja Kreekaga, keda samuti ähvardas Pärsia oht. Siiski ei õnnestunud Egiptusel ka kreeklaste abiga Pärsia sissetungi ära hoida. 525. a. e. Kr. vallutasid pärslased¹⁰ Egiptuse ning muutsid selle oma satraapiaks.¹¹ Pärslaste valitsuse alla jäi Egiptus kuni Aleksander Suure sissetungini.¹²

Vaatamata egiptlaste ja kreeklaste suhtelisele isolatsioonile¹³ ei jätnud kreeklaste kohalolek Egiptuses egiptuse tsivilisatsiooni siiski täiesti mõjutamata – egiptuse tsivilisatsiooni hakkasid tasapisi sisse imbuma kreeka kultuuri mõjud. Kreeklased omakorda laenasid mõndagi egiptlastelt, seda ka kultuse vallas. Meile teadaolevalt esimese egiptuse jumalana õppisid kreeklased tundma ja

austama Amonit. Et viimane oli (samastatuna Ra'ga) tõusnud Uue Riigi ajal egiptuse peajumalaks, samastasid kreeklased teda Zeusiga. Kreeka lüürik Pindaros (522 või 518–446 e. Kr. või hiljem) kirjutas Amoniga samastatud Zeusile hüdni.¹⁴ On teada, et Kreekasse tekkis ka Amoni kultusepaiku. Ateenas oli tema kultus levinud juba enne aastat 371.–370. a. e. Kr. Oroposes mainitakse Amoni templi olemasolu 333–332. a. e. Kr.¹⁵ Üks Amoni pühamu asus Olümpias ning Pausaniase andmetel (III, 21, 8) on tõendatud tema templi olemasolu ka Lakoonika sadamas Gythionis. Sealt levis kultus edasi Spartasse. Kreeklased hakkasid juba arhailisel ajajärgul konsulteerima ka Amoni oraakliga Siwa oaasis.¹⁶

Arhailisel ja klassikalisel ajajärgul külastasid Egiptust paljud kreeka haritlased, kes soovisid tundma õppida siinset tsivilisatsiooni: riigimees Solon (u. 640–560 e. Kr.), Mileetosest pärit filosoof Thales (u. 624–546 e. Kr.), Samoselt pärit filosoof Pythagoras (u. 580–500 e. Kr.), geograaf Hekataios Mileetosest (6. saj. lõpp e. Kr.), ajaloolane Herodotos (u. 484–u. 425 e. Kr.) ja filosoof Platon (427–347 e. Kr.).¹⁷ Soloni¹⁸ viibimisest Egiptuses jutustab Platon oma

¹⁰ Siinkohal peab mainima fakti, et kreeka sõdureid oli rohkesti ka Egiptusesse tunginud Pärsia armee riidades.

¹¹ A. Eggelbrecht. *Das alte Ägypten*, lk. 111–112.

¹² Kasutades ära poliitilisi segadusi Ahhemeniidide kuningakojas, õnnestus egiptlastel 404. a. e. Kr. vaarao Amyrtaiose juhtimisel oma maa iseseisvus taastada, kuid 343. a. e. Kr. alistasid pärslased Egiptuse taas. Sellega algas Egiptuse ajaloos II Pärsia ajajärk.

¹³ Siegfried Morenz juhüb tähelepanu asjaolule, et nii Egiptuse oma allikad (nt. Pap. Salt 825 VII 5) kui ka Vana Testament (1 Ms 43, 32; 46, 34) ja kreeka autorid (Herodotos. *Historia* II 39 ja 91; Platon. *Nomoi* XII 593) rõhutavad egiptlaste erilisel reserveeritud suhtumist võõrastesse (S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission. – Religion und Geschichte des alten Ägypten*. Weimar, 1975, lk. 523). Sellel hoiakul on väga kaugeleulatuvad maailmavaatelised ja religioossed põhjused (vt. S. Morenz, *op. cit.*, lk. 522 jj), mida me siinkohal ei käsitle.

¹⁴ Pindaros, fragment 24.

¹⁵ M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion, Zweiter Band. Die hellenistische und römische Zeit*. Verlag C. H. Beck, München, 1988, lk. 120.

¹⁶ Herodotos. *Historia* I, 46; II, 32; II, 55. Vt. ka G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten. Juppiter Ammon, Osiris, Osiris-Antinoos, Nil, Apis, Bubastis, Bes, Sphinx, Hermes-Thot, Neotera-Problem. – Die orientalischen Religionen im Römerreich* (Hrsg. Maarten J. Vermaseren). Leiden, 1981, lk. 158. Amoni oraaklipaik oli loodud Siwa oaasi juba 21. dünastia valitsusajal (G. Hölbl, *op. cit.*, lk. 157).

¹⁷ Kõigi nimetatud isikute Egiptuses viibimine ei ole küll päriselt kindel. Thalese, Pythagorase ja Soloni puhul tugineb teadmine nende Egiptuses-viibimisest suhteliselt ebakindlale ajaloolisele pärimusele. Platoni ja Herodotose puhul ei ole meil aga põhjust selles kahelda.

¹⁸ Platoni ema Periktione põlvnes Soloni suguvõsast (V. Asmus. *Platon*. Tallinn, 1971, lk. 13).

“Timaios”¹⁹. Tollastest kreeklastest on egiptuse kultuuri kõige põhjalikumalt kirjeldanud aga Herodotos oma “Historia” II raamatus. Herodotos kirjeldab oma teoses ka egiptuse usundit. Tema sõnul olid egiptlased “kõikidest inimestest kõige jumalakartlikumad”.²⁰ Herodotos annab ülevaate nende tähtsamatest jumalatest, kultuskeskustest ja religioossetest pidustustest. Ta annab oma teoses ka egiptuse jumalatele kreeka vasted:

Amon = Zeus,²¹

Osiris = Dionysos,²²

Isis = Demeter,²³

Horos = Apollon,²⁴

Neith = Athena,²⁵

Bubastis = Artemis,²⁶

Buto = Leto,²⁷

Apis = Epaphos.²⁸

Nii mõnigi kord on aga tema teoses kreeka nimede tagant raske ära tunda egiptuse jumalaid. See nn. *interpretatio Graeca* on jäänud egiptoloogidele probleemiks kuni tänaseni.²⁹ Kuid Herodotose teos on jäänud ka pärast vanaegiptuse kirja dešifreerimist ning egiptuse usundi tundmaõppimist egiptuse kirjalike allikate vahendusel oluliseks teoseks egiptuse usundi kohta. Herodotose “Historia” teise

raamatu tähtsus on niivõrd suur, et egiptoloogias on välja kujunenud temale pühendatud marginaalide kirjutamise traditsioon.³⁰

Kreeklased imetlesid egiptuse tsivilisatsiooni, sest see oli nende oma tsivilisatsioonist vanem. Seda suhtumist väljendavad hästi ühe egiptlase sõnad Platoni teoses “Timaios”, mis on öeldud Egiptust külastanud Solonile:

“Oh Solon, Solon! (Teie) kreeklased jääte igavesti lasteks, (ükski) kreeklane ei ole (aga) rauk. Te olete kõik noored oma hingelt. Sest teil pole vanale pärimusele tuginevat auväärset arvamust ega iidset teadust.”³¹

Kuigi Herodotos rõhutas oma teoses egiptuse tsivilisatsiooni puhul eelkõige kõike seda, mis kreeka tsivilisatsioonist erines,³² otsisid kreeklased Egiptusest niihästi oma kultuuri kui ka usundi juuri. Nii kirjutab Herodotos:

“Kreeklased on peaaegu kõik jumalate nimed võtnud egiptlastelt. Seda aga, et need nimed on barbaarset – ja ma arvan, et egiptuse – päritolu, tegin ma kindlaks küsitlusega. Sest peale Poseidoni, dioskuuride, Hera, Hestia, Themise, kariidide ja nereiidide tundsid egiptlased juba ammu kõikide teiste jumalate nimesid. Ma räägin seda, mida egiptlased ise räägivad.”³³

¹⁹ Platon. Timaios, 21 e jj. Platoni enda Egiptuses viibimise kohta ütleb aga V. Asmus: “Muljed ja teadmised, mis Platon Egiptuses sai, etendasid ta teaduslike ja poliitiliste vaadete kujunemisel tähtsat osa. Kuigi Egiptus oli 525 a. e. m. a. langenud pärslaste kallaletungi ohvriks, polnud riigi sotsiaalne ja poliitiline kord sellest vankuma löönud. Nähtavasti jätsid Platonile eriti sügava mulje Egiptuses valitsenud fikseeritud tööjaotusvormid ning teaduse alal seal kasutusel olnud aritmeetika õpetamise meetodid. Kõige pikemat aega viibis Platon Heliopolises, Egiptuse usundilises keskuses.” (V. Asmus. Platon, lk. 13–14)

²⁰ Herodotos. Historia II, 37.

²¹ Herodotos. Historia II, 42.

²² Herodotos. Historia II, 42.

²³ Herodotos. Historia II, 59.

²⁴ Herodotos. Historia II, 144, 156.

²⁵ Herodotos. Historia II, 137, 175.

²⁶ Herodotos. Historia II, 152, 155–156.

²⁷ Identifitseeritav kultusepaiga järgi omanimelises linnas (Historia II, 156).

²⁸ Herodotos. Historia II, 153.

²⁹ Vt. S. Morenz. Ptah-Hephaistos, der Zwerg. Beobachtungen zur Frage der *interpretatio Graeca* in der ägyptischen Religion. – Religion und Geschichte des alten Ägypten. Weimar, 1975, lk. 496 jj.

³⁰ S. Stadnikov. Ajalooteaduse ja ajalookirjutamise lähteil. – Vana-Egiptuse kultuurilugu. Tallinn, 1998, lk. 45.

³¹ Platon. Timaios, 22 b: ὁ Σολων, Σολων Ἑλλενες αἰεὶ παῖδες ἐστε, γέρων δὴ Ἑλλήνων οὐκ. Νεοὶ ἐστὲ τὰς φυχὰς πάντες οὐδεμαὶ γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοήν παλαιάν δόξαν οὐδέμαθ' ἡμὰ χρόνωφ' πολλὸν οὐδεν.

³² J.-P. Vernant (koostakja). Vana-kreeka inimene. Tallinn, 2001, lk. 97.

³³ Herodotos. Historia II, 50. Tsiteerin Kattri Ezzoubi eestikeelset tõlget raamatust: Vanaaja lugemik. Koostanud Kattri Ezzoubi. Tallinn, 2003, lk. 16–20.

Kreeklased uskusid, et egiptlased valdavad iidset, sügavamõttelist tarkust, mille kreeka filosoofid olevat egiptuse preestrite³⁴ õpetuse kaudu hästi vastu võtnud.³⁵ Pole siis ime, et ka näiteks Rooma keisririigi aegne hermetism esitas ennast egiptuse päritolu salaõpetusena.

Kreeka ja Egiptuse kontaktid laienesid otse plahvatuslikult pärast seda, kui Aleksander Suur vallutas Egiptuse ja rajas siia Aleksandria linna (332. a. e. Kr.). Sellega lülitati Egiptus hellenistlikku kultuuri-süsteemi. Egiptusesse rändas Kreekast ja Makedooniast hulganisti koloniste (III kreeka kolonisatsioon). Aleksandri unistus oli sulatada kreeklased ja egiptlased üheks rahvaks. Seetõttu soodustas ta segaabelusid kreeklaste ja egiptlaste vahel. Selle poliitika tulemusena tekkis Egiptuses kreeka-egiptuse segarahvastik.³⁶ Kuigi pärast Rafia lahingut (217. a. e. Kr.) pääses egiptlasi ka kõrgetesse riigiametitesse,³⁷ jäi terav vahe kreeklastest ja makedoonlastest "härrasrahva" ning nende poolt valitsetavate egiptlaste vahel püsima.³⁸ Kui alguses olid egiptlased vaadelnud kreeklasi vabastajatena, siis hiljem hakkasid nad suhtuma neisse kui okupantidesse. Lisaks poliitilistest põhjustest tingitud barjääridele jäid kahte rahvusrühma lahutama ka keele- ja usubarjäärid. Enamik egiptlasi ei õppinud ära ka kreeka keelt ja vastupidi.³⁹ Alates

Aleksandri tulekust Egiptusesse oli küll sinne valitsus ja osa linnaelanikkonnast kreeka keelne, ent rahva enamus jäi ikkagi truuks oma rahvusele ja päritud usule, või kui väljenduda Adolf Ermani sõnadega: nad jäid vagadeks egiptlasteks, kes nad olid olnud, või pigemini – nad klammerdusid veelgi tugevamalt oma usu külge, kui nad seda varem olid teinud.⁴⁰

Aja jooksul hakkas kreeka kultuur siiski egiptlasi mõjutama ja see ei jätnud puudutamata ka egiptuse usundit. Kuid üldiselt maksab egiptuse usundi kohta see, mida ütleb A. Erman: kui seda usku sajandite jooksul kreekluse poolt ka muudeti, jäi ta põhilises ikka samaks, mis ta oli olnud.⁴¹ Arvestades egiptuse kultuurile ja usundile omast konservatiivsust, mis oli aastatuhandete jooksul välja kujunenud juba ainuüksi Egiptuse geograafilise asendi tõttu, on see ka mõistetav. Oluliselt muutusid Egiptuse kultused alles selles vormis, millistes kreeklased ja roomlased nad omaks võtsid.

Kui Aleksander Suur vallutas Egiptuse, kuulutas ta end siin vaaraode järeltulijaks.⁴² Sellel sammul oli eeskätt poliitiline tähendus – Aleksander püüdis sellega legitimeerida oma võimu Egiptuse üle. Kuid kuna vaarao oli Egiptuses ühtlasi ka *persona sacra*, ei puudunud sellel sammul ka religioosne aspekt – nõnda ühendas Aleksander Suur

³⁴ Juba Herodotos kõneles Egiptuse preesterkonnast kui mõjukast seisusest (Historia II, 37).

³⁵ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 261.

³⁶ Rahvastiku segunemisest annavad Egiptuses tunnistust kreeka-egiptuse topeltnimed, mida on teada juba Ptolemaioste ajast ja mis roomlaste valitsuse ajal on väga sagedased. Iseloomulik on seegi, et isegi ühe perekonna liikmete hulgas kohtab nii kreeka kui ka egiptuse nimedega inimesi. Kahjuks ei tea me, milline oli nende inimeste etniline identiteet, sest nimed ei anna veel tunnistust rahvusest. (M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 26)

³⁷ M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 26.

³⁸ Samamoodi oli Aleksander püüdnud sulatada üheks rahvaks kreeklasi, makedoonlasi ja pärslasi. Tema ideaaliks oli üks riik ja üks rahvas, kuid tegelikkuses näeme kõigis hellenistlikes riikides teravaid vastuolusid kreeklastest valitseva klassi ja kohaliku rahva vahel. (M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 26)

³⁹ U. von Willamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen. II. Bd. Darmstadt, 1955, lk. 335.

⁴⁰ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 225. Kreeklaste, makedoonlaste ja egiptlaste suhete kohta Ptolemaioste-aegses Egiptuses vt. veel: G. Shipley. The Greek World after Alexander 323–30 BC. London and New York, 2000, lk. 213 jj.

⁴¹ A. Erman, *op. cit. ibid.*

⁴² Vaatamata sellele, et Egiptus oli olnud enne seda Pärsia satsraapia ning juba kaua ei olnud siin omamaist kuningat.

ennast egiptuse religioonisüsteemiga.⁴³ 332. a. e. Kr. külastas Aleksander Siwa oasi, kus asus Amoni oraaklipaik. Pärimuse järgi, mida esimesena kohtab Strabonil, kuulutas Amon seal Aleksandri oma ülempreestri suu läbi enda pojaks – Zeus-Amoniks.⁴⁴ On vaieldud küll Siwa Amoni identsuse üle samanimelise egiptuse peajumalaga,⁴⁵ kuid on kindel, et selle sündmusega loodi alus Aleksander Suure sakraalsele austamisele ka egiptlaste hulgas.⁴⁶ Seda soodustas asjaolu, et Egiptuses oli valitsejakultusel pikk traditsioon – juba I–II dünastia ajast alates oli siin vaaraod peetud taevajumala (Horose) kehastuseks⁴⁷ ning alates V dünastia ajast oli teda austatud kui päikesejumala (Ra) poega.⁴⁸ Pärast Aleksandri surma viljelesid valitsejakultust ka tema järeltulijad Ptolemaiosed, ent nende juures avaldub see kultus rohkem kreeklastele omases vormis.⁴⁹

Ptolemaioste dünastia, mis valitses Egiptuses

aastatel 323–30 e. Kr., jätkas kõiges Aleksander Suure religioonipoliitikat.⁵⁰ Vastavalt Aleksandri testamendile ei tulnud alistatud rahvaid kohelda barbaritena, vaid võrdseina, kellega tuli elada üksmeeles (*homonoia*).⁵¹ Sama põhimõtte kehtis ka suhtumises võõrastesse kultustesse.⁵² Ptolemaiosed võtsid kohalikud jumalad oma kaitse alla, annetasid raha templite ehitamiseks ja hoidsid alal ametlikku kultust kui vaaraode järeltulijad.⁵³

Ptolemaioste valitsusajast on Egiptuses säilinud palju suurejoonelisi templeid (Dendera Hathori tempel jt.), kusjuures templite ehitamisel järgiti rangelt vanu eeskujusid.⁵⁴ See on seletatav konservatiivsusega, mis on olnud egiptuse usundile omane läbi aegade. Kuid aja jooksul hakkavad egiptuse religioonis ilmema ka kreeka mõjud. Esmalt avalduvad need mitmesuguseid jumalusi kujutavas pisiplastikas, mida on säilinud rohkesti. Nii hakati näiteks Isit

⁴³ Egiptuses on säilinud mitmeid Aleksander Suurega seotud mälestisi. Luxori Amon-Ra templis ehitati Aleksander Suure nimel pühamu, kus teda kujutatakse seisvas rituaalselt viljakusejumala Mini ees. Samuti on säilinud vähemalt kahel korral Aleksandri nimi hieroglüüfikirjas.

⁴⁴ C. Colpe. Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven. – Die orientalischen Religionen im Römerreich (hrsg. Maarten J. Vermaseren). Leiden, 1981, lk. 10.

⁴⁵ G. Hölbl. Andere ägyptische Gottheiten. – Die orientalischen Religionen im Römerreich. Leiden, 1981, lk. 165.

⁴⁶ Aleksander Suure kultuse kehtestas Egiptuses riigikultusena Ptolemaios I pärast Aleksandri surma 311. a. e. Kr. Pärast Ptolemaios I surma kuulutas tema poeg Ptolemaios II ka tema enda jumalaks (C. Colpe. Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven, lk. 10).

⁴⁷ S. Stadnikov. Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest. – Vana-Egiptuse kultuurilugu. Tallinn, 1998, lk. 15.

⁴⁸ S. Stadnikov, *op. cit. ibid.*

⁴⁹ Sellele viitavad ka Ptolemaioste lisanimed Soter, Euergetes, Epiphanes, mis on mõistetavad üksnes hellenistlikul taustal. Hellenistliku valitsejakultuse kohta vt. A. Chaniotis. The Divinity of Hellenistic Rulers. – A Companion to the Hellenistic World. Edited by Andrew Erskine. Blackwell Publishing, 2003, lk. 431–445.

⁵⁰ Ptolemaioste kohta Egiptuses vt.: F. W. Walbank. The Hellenistic World. Fontana Paperbacks 1981, 100–122; D. J. Thompson. The Ptolemies and Egypt. – A Companion to the Hellenistic World, lk. 105–120; G. Hölbl. Geschichte des Ptolemäerreiches. Darmstadt. 1990; G. Shipley. The Greek World after Alexander 323–30 BC, lk. 192–234.

⁵¹ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid. – Historia religionum (ed. G. Widengren & C. J. Bleeker), II kd., 1988–1990, (käsikiri), lk. 275. See põhimõtte oli filosoofiliselt mõjutatud stoast, mis vaatles inimest mitte ühe konkreetse riigi (*polis*), vaid kogu maailma (*kosmos*) kodanikuna.

⁵² Seesugune tolerantne suhtumine erinevatesse kultustesse oli hellenistlikele valitsejatele üldomane. Ainus erandjuhtum on selles suhtes Seleukiidide kuninga Antiochos IV juutluse-vaenamine, mille taga olid aga pigem oma isade traditsioonilisest usust eemaldunud hellenistlikud juudid kui kuninga sallimatus juutide või juudi usu suhtes. Vt.: D. S. Russell. From Early Judaism to Early Church. Philadelphia, 1986, lk. 5 jj.; M. Hengel. Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh. -s v. Chr. Tübingen, 1973, lk. 486 jj.

⁵³ U. von Willamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen, lk. 335.

⁵⁴ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 230–231.

kujutama pooleldi kreekapäraselt, riidetuna rüüsse, nagu seda võib näha Uue Riigi ajast pärinevatel naisekujudel. Või hakati teda kui sadamalinna Aleksandria laevasõidu kaitsjat⁵⁵ kujutama hoidmas käes laevatuüri või kandmas kreeka reisikübarat. Isis-Hathorina samastati teda aga Aphroditega ja hakati kujutama alasti naisena.⁵⁶ See on ilmne kreeka mõju,⁵⁷ sest egiptlased ise olid oma lembe-, tantsu- ja taevajumalannat Hathorit kujutanud rõivastatud lehmapäise või -sarvilise naisena, kes kannab sarvede vahel päikeseketast.⁵⁸ Vanades Egiptuse templites ei võetud selliseid segapäritolu skulptuure küll vastu (siin jäadi truuks jumalate traditsioonilisele kujutamiseviisile), ent rahva hulgas kujunesid need aja jooksul üha populaarsemaks.⁵⁹

Kuid hellenismiajal ei muutunud siiski mitte üksnes jumalate kujutamiseviis kunstis, vaid ka jumalad ise omandasid uusi, kreekapäraseid jooni. Viimased väljenduvad aga kõige ilmekamalt kujutavas kunstis. Näiteks võib siin tuua taas Isise, keda hellenismiajastul hakatakse sageli kujutama hoidmas käes küllusesarve. Viimane on laenatud kreeka saatusejumalannalt Tychelt, kellega Isist hakati nüüdsest samastama.⁶⁰ Vanas Egiptuses

ei olnud Isis saatusejumalanna⁶¹ ning see joon tema juures on ilmselge kreeka mõju.⁶² Hellenismiajastul alanud egiptuse jumalate helleniseerumine saavutab oma haripunkti esimestel kristlikel sajanditel (st. Rooma keisririigi ajal). Tollast rahvausundit võib iseloomustada kui segu egiptuse ja kreeka elementidest, ent võrreldes kõrgreligiooniga on meie teadmised sellest väga tagasihoidlikud.⁶³ Viimane on tingitud ilmselt sellest, et rahva hulgas oli kirjaoskus vähe levinud ning kirjalikud allikad kajastavad peamiselt kõrgreligiooni.

Et ühendada kreeklasi ja egiptlasi ühise kultuse kaudu, üritasid Ptolemaiostest valitsejad juurutada uusi kultusevorme, mis oleksid vastuvõetavad nii kreeklastele kui ka egiptlastele. Tuntuim seesugune egiptuse-kreeka segakultus oli Serapise kultus, mille päritolu ja tekkeaja suhtes erinevad aga teadlaste seisukohad oluliselt. Serapis ehk Serapis oli taeva-, allmaailma- ja lunastusjumal.⁶⁴ Ühe pärimuse järgi lõi tema kultuse Ptolemaios I Soter (305–283 e. Kr.), kes ühendas tema kujus kaks egiptlaste seas populaarset jumalust – surnutejumala Osirise ja sõnnikujulise viljakusjumala Apise,⁶⁵ keda veel Rooma keisririigi ajal

⁵⁵ Laevasõidu kaitsjaks sai Isis mitte alles kreeklaste mõjul, vaid ta oli seda olnud ka juba varem Egiptuses (L. Vidman. *Isis und Sarapis. – Die orientalischen Religionen im Römerreich*, lk. 125). Isisest kui meresõidu kaitsjast jutustab oma "Kuldses eeslis" ka Apuleius.

⁵⁶ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 238; L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 125.

⁵⁷ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 125.

⁵⁸ S. Stadnikov. *Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest*, lk. 14.

⁵⁹ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 239.

⁶⁰ Tyche kultuse levik on hellenismi- ja hilisantiikajale iseloomulik nähe. See on seotud fatalismiga, mis levis koos astroloogiaga (astroloogia jälgi võib leida Kreekast juba 5. sajandist (M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 256), kuid astroloogia ulatuslikum levik algab hellenismiajastul, mil Berossos Babülonist rajas esimese astroloogiakooli Kosi saarele (280 e.Kr.)) ja mida filosoofiliselt põhjendas stoa. Kontseptsioon inimesi orjastavast saatusest on oluline eeldus hellenismi- ja hilisantiikajala lunastusunditele, mis püüdsid nagu maagiagi saatuse võimu "murda". (Saatuse-kontseptsiooni kohta hilisantiigis vt.: M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 200 jj.; E. R. Dodds. *Paganad ja kristlased ängistuse ajastul*. Tartu, 2003, lk. 24–25) Olgu siinkohal nimetatud, et Tyche oli ka Aleksandria linna kaitsejumal.

⁶¹ Egiptlaste ettekujutuste kohta saatusest vt. S. Stadnikov. *Tahtevabadus Jumala ees. Sinuhe jutustus. – Vana-Egiptuse kultuurilugu*. Tallinn, 1998, lk. 77–92.

⁶² L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 125.

⁶³ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 244.

⁶⁴ *Antiigileksikon*. Tallinn, 1985, lk. 514.

⁶⁵ See jumal, keda antiikautoritest esimesena mainib juba Herodotos (*Historia* II, 153), on vanim ja tuntuim sõnnikujuline jumalus muinasegiptuse usundis. Memfises austati Apist kultuslikult juba 3000 e. Kr. kui linna peajumala hinge (S. Stadnikov. *Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest*, lk. 13).

kehastas elus sõnn.⁶⁶ Viimast kasutati oraakliloomana. Serapise kultus olevat seega tekkinud 4. sajandi lõpul e. Kr.⁶⁷ ning Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff ütleb, et selle jumala loomine oli väga tähelepanuväärne ja andis tunnistust Ptolemaios I Soteri kaugelelõppevast poliitikast.⁶⁸ Ka Maarten J. Vermaseren on veendunud, et kultuse lõi Ptolemaios I, ja ta ütleb, et too uus kultus oli poliitiline, usuline ja kunstialane reform.⁶⁹ Ladislav Vidman seevastu ei usu, et Serapise näol oleks tegemist alles Ptolemaioste ajal loodud jumalusega, kuigi selline seisukoht oli levinud juba antiikajal. Ta ütleb, et antiikaegsed teated Serapise kultuse päritolu kohta on vastuolulised ja küllaltki hilised, mistõttu diskussioon selle jumaluse päritolu kohta ei ole lõppenud. Vidman arvab, et Serapis ei ole tervenisti hellenismiajastu uuslooming, vaid et ta võis olla Egiptuses tuntud juba varem. Ladislav Vidman ei pea usutavaks ka antiikset pärimust, mille kohaselt Serapise kultus toodi Egiptusesse Sinopst Musta mere ääres ning arvab, et Serapise päritolu tuleb otsida Egiptusest endast. Kõige usutavam tundub talle teooria, mille kohaselt Serapis on surnud härg Apis, kes Memfises identifitseeriti surnutejumala Osirisega.⁷⁰ Nii võisid Vidmani arvates ka surnud allilmas valitseva Osirisega (ja hiljem Serapisega) samastuda. Tema nime vormis Osorapis ja Oserapis leiame me Vidmani andmetel Egiptusest juba enne Aleksander Suure Egiptusesse tulekut; Serapis olevat aga

tolle jumala nime umbes kaks sajandit noorem kõrvalvorm.⁷¹ Serapisele pühendatud vanimad kreekakeelsed tekstid pärinevad Aleksandriast ning on dateeritud 3. saj. esimestesse kümnenditesse e. Kr. Aleksandrias asus ka kreeka skulptori Bryaxise loodud kuulus Serapise kuju,⁷² mida Maarten J. Vermaseren kirjeldab järgmiselt:

“Jumal oli portreeteritud troonil istuvana ja ta habemes nägu oli Zeusi, Hadese ja Asklepiose nägudega sarnane. Viljakusjumalana kandis ta peas modiust või kalathost, mida ehtisid oliivipuu oksad ja mis oli mõnikord täidetud puuviljadega. Vasakus käes hoidis ta valitsuskeppi (Zeus) ja ta paremal käel istus kolmepealine allilma Cerberus. Hiljem leiutatakse selle jumala mitmeid teisi kujutamisi viise (seisvad ja nõjatuvad figuurid; koos Isisega madude seast esile kerkivana jne.).”⁷³

Serapise kultusel oli kaks keskust – vanem Memfises ja noorem Aleksandrias.⁷⁴ Ilmselt just viimase kaudu levis Serapise kultus kõikjal Vahemere maailmas ning valmistas teed teiste egiptuse päritolu kultuste levikuks.⁷⁵ Enamasti levis ta koos Isise kultusega, ent jäi peatselt ise Isise varju.⁷⁶ Ateenas oli Serapise tempel olemas juba 3. sajandil e. Kr.⁷⁷ Deelose saarel viidi Serapise kultus (koos Isise austamisega) sisse 2. saj. algul e. Kr. ning on teada, et sellel saarel mängis too kultus suurt rolli.⁷⁸ Ka Rooma alale jõudis Serapise kultus juba varakult – raidkiri Puteolist kinnitab, et Serapeum

⁶⁶ Nagu tunnistab keiser Augustuse ajal Egiptust külastanud kreeka rännumees Strabon, oli viimane tolleks ajaks muutunud omamoodi turismiobjektiks, keda preestrid näitasid ränduritele raha eest (Strabon 17, 31). Vt. ka A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 239–241.

⁶⁷ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 121.

⁶⁸ U. von Wilamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen, II. Bd., lk. 336.

⁶⁹ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 280.

⁷⁰ Samamoodi seletab Serapise olemust ka Adolf Erman, vt. A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 237.

⁷¹ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 121–122.

⁷² L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 122.

⁷³ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 281.

⁷⁴ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 122.

⁷⁵ M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 624.

⁷⁶ M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, *ibid.*

⁷⁷ 3. saj. lõpust, oletatavasti a. -st 215–214 e. Kr., on tõendatud ka esimese Serapise austajate ühenduse olemasolu Kreekas (M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 120).

⁷⁸ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 260.

pidi olema seal eksisteerinud juba aastal 105 e. Kr.⁷⁹ Serapise austamise leviku hiilgeaeg oli aga Rooma keisririigi ajajärk ning kultus püsis Rooma riigis kuni ristiusu lõpliku võiduni.

Teine jumalus, kelle kultus juba hellenismiaajajärgul väljaspool Egiptust laialt tuntuks sai, oli Isis. Ta oli viljakuse ja emaduse jumalanna, kuid ka tuulte- ja veejumalanna. Egiptuse maagilistes tekstides mainitakse teda sageli veel võluri ja sarkofaagikaitsjana.⁸⁰ Juba Herodotos, kes 5. saj. keskpaiku e. Kr. Egiptust külastas, nimetab Isist ja tema abikaasat Osirist kui ainsaid jumalusi, keda kõik egiptlased austasid.⁸¹ Kuid kahjuks on selle jumalataari algpäritolu kuni tänaseni selgusetu.⁸² Adolf Erman oletab, et algupäraselt võis Isis olla üks taevajumalanna erivorme, keda austati Niiluse delta põhjaosas.⁸³ Isise nimi tähendab muinasegiptuse keeles “troon”⁸⁴ ning Ladislav Vidman arvab, et algselt oli ta valitsejatrooni kehastuseks.⁸⁵ Hellenistlikus maailmas austati Isist kui kõiksuse- ja taevajumalannat, kultuurihüvede andjat, saatusevalitsejat ja aitajat hädas.⁸⁶ Nagu paljud teisedki hädas appi tõttavad jumalad (Asklepios, Zeus, Dioskuurid, Serapis) kandis temagi lisanime Soter (päästja, lunastaja; naissoo nimekuju *Soteira*).⁸⁷

Kreekasse jõudis Isise kultus juba 4. saj. e. Kr.⁸⁸ Kreeklased samastasid teda erinevate jumalannadega – Nemesise, Dikaiosyne, Nike, Hygieia, Aphroditega.⁸⁹ Kõige rohkem püüdsid kreeklased samastada aga Isist Demeteriga.⁹⁰ Kuid Isis ei lasknud end nivelleerida, vaid tahtis olla kõiksuse jumalanna, nagu me tunneme teda Nysa steelilt või kuulsast Androse hümnist.⁹¹

Kui tahetakse teada, mida Isis kreeklastele tähendas, tuleb lugeda Isise aretaloogiaid.⁹² Aretaloogiate sisu on niivõrd ühtne, et nende puhul võiks rääkida lausa ühtsest usutunnistusest; midagi võrreldavat ei kohta me ühegi teise hellenistliku usundi juures. Aretaloogiad ülistavad Isist kui jumalannat, kes on loonud inimkonna kogu materiaalse ja vaimse kultuuri. Tema on loonud põlluharimise, laevasõidu, abielu, õiguse, keele, kirjakunsti ja jumalate kultuse. Tema on lahutanud maa taevast ja seadnud taevakehadele nende teed. Ta valitseb ilma ja merd ja on valitseja ka saatuse üle. Kuid huvitaval kombel ei maini aretaloogiad tema valitsusalana surnute maailma.⁹³ Surnute maailma valitsejannaks saab ta alles Rooma ajajärgul.⁹⁴

Raidkirjad aastatest 333–332 e. Kr. teatavad, et tollal asus Ateenas Pireuse sadamas

⁷⁹ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 281; K. Latte. Römische Religionsgeschichte. Handbuch der Altertumswissenschaft. Fünfte Abteilung, vierter Teil. Verlag C. H. Beck, München, 1976, lk. 282.

⁸⁰ S. Stadnikov. Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest, lk. 15.

⁸¹ Herodotos. Historia II, 42.

⁸² A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 17; S. Stadnikov. Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest, lk. 15.

⁸³ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 17.

⁸⁴ Antiigileksikon, lk. 214 b.

⁸⁵ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 121.

⁸⁶ Antiigileksikon, lk. 214 b.

⁸⁷ Antiigileksikon, lk. 526 b.

⁸⁸ Ateena võimud andsid loa Isise pühamu rajamiseks Pireusse enne aastat 333–332 e.Kr. See pühamu oli mõeldud Kreekas viibivatele egiptlastele. 2. sajandil e.Kr. ilmub Isise kujutis ka Ateena müntidele (M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 120).

⁸⁹ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 260.

⁹⁰ Nagu oli teinud juba Herodotos, Historia II, 59.

⁹¹ U. von Willamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen, II. Bd., lk. 339.

⁹² Tekstid, mis kirjeldavad ja ülistavad jumaluse imetegusid. Vt. D. Müller. Ägypten und die griechischen Isis-Aretalogien. Leipzig, 1960.

⁹³ M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 626–627.

⁹⁴ Sellena mainib teda näiteks Apuleius (Metamorfoosid, XI, 5). Vt. ka M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, lk. 628.

Isise pühamu.⁹⁵ Kuid tõenäoliselt oli see pühamu oma laadilt privaatne⁹⁶ ning mõeldud rohkem egiptuse kaupmeestele Ateena sadamas kui kreeklastele.⁹⁷ Deelosal austati Isist koos Serapisega juba 2. saj. e. Kr.⁹⁸ ning Iseumi väljakaevamised Pompejis on tõendanud, et samal sajandil oli see kultus jõudnud ka Itaaliasse.⁹⁹ Serapis ja Isis ei ole teineteisest lahutatavad, kuid Ladislav Vidman juhib tähelepanu tõsiasjale, et kreeklaste hulgas pääses esiplaanile Serapise kultus, sellal kui roomlaste hulgas eelistati ilmselgelt Isist.¹⁰⁰

Enamik Isise kultust kajastavaid kirjalikke allikaid (Plutarchose teos "Isisest ja Osirisest", Apuleiuse romaan "Metamorfoosid" ehk "Kuldne eesel") pärineb Rooma keisririigi ajast, kuid on kindel, et müsteeriumiusundiks muutus Isise kultus juba hellenismi ajajärgul. Kuigi pseudomüstilises kirjanduses on juba alates Jelena Blavatskajast¹⁰¹ räägitud palju "vanadest egiptuse müsteeriumidest", on ometi kindel, et tõelises vanaegiptuse usundis mingeid müsteeriumeid eksisteerinud ei ole.¹⁰² Egiptuses olid küll pühitsemisrituaalid erinevate astmete preestritele ja olid ka salarituaalid, millele oli juurdepääs üksnes kõrgema astme preestritel, aga need ei olnud müsteeriumid "Eleusise stiilis".¹⁰³ Kreeklased hakkasid aga neid rituaale juba varakult pidama müsteeriumideks. Kreeklased, kellele avaldas mõju

egiptuse kultuuri kõrge vanus, hakkasid Egiptust pidama müsteeriumide kodumaaks üldse.¹⁰⁴ Kuidas tekkis aga tõeline Isise müsteerium? Kindlasti on siin tegemist kreeka mõjuga. Paljud teadlased oletavad, et otseselt on selle müsteeriumi tekkimisele aidanud kaasa Demeteri kultus. Demeter on jumalanna, kelle elusaatus on sarnane Isise omaga,¹⁰⁵ nii nagu Isis otsis ja leinas oma kadunud meest Osirist, kelle tema kuri vend Seth oli kadeduse pärast tapnud, nõnda otsis ja leinas Demeter oma tütart Persephonet, kelle allilmajumal Hades oli röövinnud. Maarten J. Vermaseren iseloomustab neid jumalannasid järgmiselt:

"Tõepoolest on Demeter, kes otsis oma tütart ja leidis tolle üles peale kohutavaid rännakuid, väga sarnane egiptuse Isisega ja früügia Kybelega. Kõik kolm kuuluvad emajumalannade kategooriasse ja kõik kolm, arvestades nende kurbi seiklusi, on täidetud suurest inimlikkusest ja on seetõttu inimkonnale abivalmid jumalannad."¹⁰⁶

Ilmselt kehtib Isise müsteeriumi kohta sama, mida H. S. Versnel ütleb müsteeriumiusundite kohta üldiselt: ametlik kreeka-rooma usund ei suutnud alates hellenismiajajärgust enam rahuldada paljude inimeste emotsionaalse vagaduse nõudeid. Vajati jumalaid, kellega oli võimalik isiklik emotsionaalne suhe, ning just seda pakkusidki mitmesugused müsteeriumiusundite jumalad.¹⁰⁷

⁹⁵ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 279.

⁹⁶ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 260.

⁹⁷ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 279.

⁹⁸ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 260.

⁹⁹ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 281.

¹⁰⁰ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 124.

¹⁰¹ 19. saj. tekkinud teosoofilise liikumise rajaja. Liikumine ühendas endas erinevate orientaalsete usundite ja filosoofiasüsteemide ideid ja pidas end uue universalistliku maailmavaate kandjaks.

¹⁰² Probleemi kohta vt. J. Assmann, M. Bommas (Hrsg.). Ägyptische Mysterien? München, 2002.

¹⁰³ Eleusis on 22 km Ateenast läänes paiknev asula, kus pühitseti nn. Eleusise müsteeriume. Viimased kuulusid Ateena riigikultusesse ning neid peeti jumalanna Demeteri ja tema tütre Persephone auks.

¹⁰⁴ W. Burkert. Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt. Verlag C. H. Beck, München, 1991, lk. 44. Vt. ka J. Assmann. Weisheit und Mysterium. Das Bild der Griechen von Ägypten. München, 2000.

¹⁰⁵ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 141–142.

¹⁰⁶ M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 289–290.

¹⁰⁷ H. S. Versnel. Römische Religion und religiöser Umbruch. – Die orientalischen Religionen im Römerreich (hrsg. Maarten J. Vermaseren). Leiden, 1981, lk. 60–65. Vt. ka M. J. Vermaseren. Hellenistlikud usundid, lk. 278–279.

Tõenäoliselt muutus Isise kultus juba 4. saj. e. Kr. hierarhilise preesterkonnaga müsteeriumiusundiks,¹⁰⁸ ent peamised allikad, mis meil on Isise kultuse kui müsteeriumiusundi kohta, kuuluvad juba Rooma keisririigi aega, mis oli kaheldamatult tolle kultuse kõrgaeg.

Isisega koos levis ka tema abikaasa Osirise ja tema poja Horose kultus. Nagu juba nimetatud, oli esimene seotud Serapisega, kuid nende kahe jumaluse suhe on ambivalentne. Iseäranis varasel Ptolemaioste ajal võidi nimedega Osiris ja Serapis tähistada ühte ja sama jumalikkude olendit või siis nimetas Egiptuse kreekakeelne elanikkond Osirist Serapiseks. Mõlemale jumalusele oli ühine ktooniline,¹⁰⁹ düonüüoslik element: seda tunnistab nii Memfise Serapeumi dionüüoslik sisustus kui ka Osirise identifitseerimine Dionüüosiga.¹¹⁰ Kuid vaatamata Serapise ja Osirise samastamisele võib nende nimede kasutamises täheldada funktsionaalseid erinevusi: mütoloogilistes ja liturgilistes seostes (ja seoses surnutekultusega) nimetati Osirist; seepärast on ka müsteeriumide puhul juttu Osirisest. Serapisena ilmub aga jumal unenäguks, annab oraakleid, on esmajoones kuningajumal ja elavate inimeste kaitsja. Mida enam jääb tagaplaanile Serapise kui Hadese ja Pluto universaalne karakter ja ta ilmub ikka selgemalt kui päästja ja lunastusjumal, seda tugevamaks muutub egiptuslik-osirislik reaktsioon helleniseerumise suhtes; Osiris

esineb iseseisvana Serapise kõrval ka kreeka miljöös ja ilmub kui omaette jumal.¹¹¹

Osirise kultuse kohta hellenistlikus maailmas enne Rooma keisririigi aega on (võrreldes näiteks Serapisega) suhteliselt vähe tunnistusi, ent me leiame neid Vahemere regiooni väga erinevatest paikadest: Deeloselt, kus austati triaadi Isis, Osiris, Anubis; Chioselt, kus ta esines Anubise isana; Tessaloonikast, kus 1. saj. e. Kr. asus Osirise pühamu (*osireon*), ja mujalt.¹¹² Osirise müsteeriumide kohta puuduvad küll enne Rooma keisririigi aega andmed, kuid on tõenäoline, et seostatuna Isisega võisid need müsteeriumid juba tollalgi eksisteerida. Ilmselt on ka Osirise müsteeriumid tekkinud kreeka müsteeriumide mõjul, ent nende aluseks olev idee inimese surmajärgsest samastumisest Osirisega pärineb muinasegiptuse usundist.¹¹³

Horost, kes oli algselt taevajumal ning keda hakati Keskmise ja Uue Riigi ajal pidama Isise ja Osirise pojaks,¹¹⁴ tunti hellenistlikus maailmas eeskätt nime all Harpokrates, s.t. Horos kui laps; kreeklaste juures nimetati teda mõnikord ka Karpokrateseks. Rahvaetümoloogia poolt taheti selle nimega rõhutada Harpokratese kui viljakusjumala väge (*karpos* on kreeka keeles vili). Kreeklased samastasid teda juba varakult Apollo ja Erosegaga.¹¹⁵ Teda kujutati Isise rinda imeva lapsena,¹¹⁶ kuid ka relvastatud sõjamehena¹¹⁷ – võitlejana pimeduse- ja kurjuse jõudude

¹⁰⁸ Antiigileksikon. Tallinn, 1985, lk. 214b.

¹⁰⁹ Maapinna ja maapõuega (kr. *chthon* 'maa; allmaailm') seotud. Ktoonilisteks jumalateks nimetatakse maapinna ja maapõue jumalusi.

¹¹⁰ Osiris oli juba alates püramiididekstidest olnud ka veinijumal.

¹¹¹ G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 163–164.

¹¹² G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 164.

¹¹³ Mõtet Osirisest kui surematuse tagajast kohtab juba Vana Riigi aegsetes püramiididekstides. Nõnda öeldakse näiteks püramiididekstis 167 surnu kohta: "So wahr Osiris lebt, wird auch er leben; so wahr Osiris nicht gestorben ist, wird auch er nicht sterben; so wahr Osiris nicht vernichtet ist, wird auch er nicht vernichtet werden." (Adolf Ermani tõlge; A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 111). Kogu nimetatud kujutlustekompleksi kohta vt lähemalt: S. Morenz. *Das Werden zu Osiris. Die Darstellungen auf einem Leinentuch der römischen Kaiserzeit* (Berlin, 11 651) und verwandten Stücken. – *Religion und Geschichte des alten Ägypten*. Weimar, 1975, lk. 231–247; S. Morenz. *Das Problem des Werdens zu Osiris in der griechisch-römischen Zeit Ägyptens*. – *Religion und Geschichte des alten Ägypten*. Weimar, 1975, lk. 248–262.

¹¹⁴ S. Stadnikov. *Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest*, lk. 15.

¹¹⁵ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 126.

¹¹⁶ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, *ibid.*

¹¹⁷ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 246.

vastu, mida kehasas Typhoniga samastatud Seth. Nii nagu enamik allikaid Isise kultuse kohta, pärineb ka suurem osa allikaid Osirise ja Harpokratese kultuse kohta Rooma keisririigi ajast. Kui Isise kultus hakkas jõudsalt levima juba hellenismiajal, siis Osirise ja Harpokratese kultus hakkaski ilmselt ulatuslikumalt levima alles Rooma keisririigi ajajärgul. Osirist oli austatud Isise mehena küll ka juba hellenismi ajajärgul, kuid tollal jäi ta veel sageli oma naise varju.

Serapise, Isise, Osirise ja Harpokratese kultused olid Kreeka-Rooma maailmas alates hellenismiajajärgust kõige levinumad.¹¹⁸ Nendega koos levisid veel mitmesugused väiksemad kultused. Väiksematest jumalustest olgu siinkohal nimetatud vaid juba mainitud koerapäise mehe kujuline surnute jumal Anubis, keda kreeklased samastasid Hermesega (Hermes-Anubis), kuna sarnaselt Hermesega oli ka Anubis Psychopompos – surnute hingede saatja allilma;¹¹⁹ jõejumal Niilus (egiptuse Hapi), keda kreeklased olid kui viljakusjumalat juba enne hellenismiajastut samastanud Zeusiga ning kes oli eriti populaarne Egiptuse kreeklaste seas;¹²⁰ Uue Riigi ajast pärinev rahvalik jumalus Bes, keda kujutati relvastatud sõjamehena;¹²¹ iibise- või paa-vianikujuline tarkuse, seaduste ja tekstide jumal Thot, keda kreeklased samastasid nagu Anubistki Hermesega – ilmselt seetõttu, et ta esines jumalate saadikuna.¹²² Paljud neist jumalustest omasid hellenismiajastul tähtsust üksnes Isise kultuse raames, olles viimase saatjateks või teenriteks.

II

Roomlaste kokkupuuted egiptuse kultustega algasid 2. sajandil e. Kr. Juba 3. sajandil olid toimunud Roomas sügavad ühiskondlikud, poliitilised ja kultuurilised muutused: Rooma hakkas ajama vallutuspoliitikat väljaspool Itaaliat (I Puunia sõda 264–241 e. Kr.; II Puunia sõda 218–201 e. Kr.; sõda Makedooniaga 215–205 e. Kr.), mille tulemusena Rooma territoorium oluliselt laienes. Selle tagajärjeks oli, et roomlaste kontaktid võõraste tsivilisatsioonidega intensiivistusid. Ka kreeka kultuuri mõju Rooma tsivilisatsiooni erinevatele valdkondadele kasvas üha. Selle tulemusena toimusid muudatused ka Rooma religioonis.¹²³ Mõned uurijad, näiteks H. S. Versnel, peavad neid muudatusi lausa murrangulisteks. Versnel ütleb, et kuni 3. sajandini ei tundnud Rooma religioon (erinevalt kreeka religioonist, kus olid juba varakult juurdunud mitmesugused müsteeriumid) inimese vahetut ja isiklikku suhet oma jumalatega.¹²⁴ Alates tollest sajandist hakkasid aga roomlaste hulgas levima kultused, mis rõhutasid inimese sügavalt isiklikku suhet jumalusega ning olid orienteeritud religioossetele elamustele.¹²⁵ Seda murrangut saab Versneli arvates seletada üksnes hellenismiajastule omase individualismi tungimisega roomlaste hulka.

2. saj. e. Kr. oli Rooma ajaloos suur võõraste sissevoolu periood Itaaliasse. Nad asusid orjadena Itaalia ja Sitsiilia maavaldustesse, saabusid kaupmeestena sada-

¹¹⁸ Tegelikult algas nende kultuste levik kreeklaste hulgas juba enne hellenismiajastut. Selle tunnistuseks on fakt, et juba kreeka keskmine komöödia (Anaxandrides, Timokles) neid mainib ja nende vastu võitleb (M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 120). Egiptuse kultuste ulatuslikum levik jääb muidugi hellenismi- ja rooma ajajärku.

¹¹⁹ Egiptlaste ettekujutuse kohaselt osales Anubis ka surnutekohtus ja tegi surnud maagia (näiteks palsameerimise) abil õndsaks (S. Stadnikov. *Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest*, lk. 13).

¹²⁰ G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 175.

¹²¹ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 246; G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 180.

¹²² G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 181; S. Stadnikov. *Ülevaade Egiptuse tähtsamatest jumalatest*, lk. 16.

¹²³ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 49.

¹²⁴ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 48.

¹²⁵ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 49.

malinnadesse, nagu Puteoli ja Ostia, ning leidsid õpetajatena, filosoofidena, arstidena ja kunstnikena vastuvõttu suursugustesse Rooma perekondadesse. Koos oma keele, kultuuri ja kommetega tõid nad kaasa ka oma usu. Ka roomlased, kes olid pikemat aega välismaal viibinud, olgu siis kaupmeestena (näiteks rahvusvahelises kaubanduskeskuses Deelosel) või sõduritena leegionides, ei jäänud välismaalviibimisest mõjutamata. See kõik lõi eeldused erinevate idamaiste kultuste kiireks ja ulatuslikuks levikuks Vahemere-ruumi lääneosas.¹²⁶ H. S. Versnel ütleb, et nende kultuste levikule aitas kaasa ka idamaa preestrite aktiivne misjonitöö, mida me tunneme eriti seoses egiptuse kultustega (Serapis, Isis).¹²⁷ S. Morenz küsib seevastu, kuidas võis egiptuse rahvusliku religiooni pinnalt sündida rahvuslikke piire ületav misjonireligioon, ega usu, et etnilised egiptlased oleksid võinud oma jumalanna Isise kultust väljaspool Egiptust levitada.¹²⁸ Misjonäride asemel olid Morenzi arvates Isise kultuse levitajateks võõramaalased nii Egiptuses kui ka väljaspool seda.¹²⁹ Ei pea eitama, et kreeklased ja roomlased tutvusid Isise kultusega egiptlaste vahendusel, kes olid sattunud väljapoole oma kodumaad,¹³⁰ kuid plaanipärasest misjonist sel puhul rääkida ei saa.¹³¹ M. P. Nilsson arvab, et inimesed,

kelle kaudu egiptuse kultused levisid, võisid kuuluda juba eelnimetatud egiptuse-kreeka segarassi. Neil inimestel oli kokkupuuteid nii kreeka kui ka egiptuse vaimse maailmaga.¹³² Igal juhul sai Isis kreeklaste ja roomlaste seas ülipopulaarseks jumalannaks. Isise populaarsus oli tingitud sellest, et müüdi kaudu Osirise surmast ja ülestõusmisest oli ta seotud lunastusega. Hellenismi- ja hilisantiikajal toimunud traditsioonilise religiooni kriis ja tolele ajastule iseloomulik kasvav individualism ning eksistentsihirm¹³³ ajendasid kreeklasi ja roomlasi otsima lunastust väljastpoolt oma religiooni ning Isise kultus vastas hästi nende lunastusigatsusele.¹³⁴

Imselt olid roomlased puutunud Deelose saarel egiptuse kultustega kokku juba paarsada aastat enne Kristuse sündi.¹³⁵ Vanim teade egiptuse kultuse olemasolust Itaalia pinnal pärineb aga aastast 105 e. Kr.; sellest aastast on dokumentaalselt tõendatud Serapise templi olemasolu Itaalia sadamalinna Puteolis. Samuti oli ka Pompeji Isise tempel olemas juba enne koloonia rajamist, st. enne aastat 80 e. Kr.¹³⁶ M. J. Vermasereni arvates võis Isise kultus jõuda Pompejisse 2. saj. e. Kr.¹³⁷ Kampaaniast levis Isise kultus Rooma, ent ei ole täpselt teada, millal ta sinna jõudis. Apuleiuse andmeil oli Rooma pastooride kolleegium¹³⁸ rajatud Sulla

¹²⁶ M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 119–120; H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 56.

¹²⁷ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 56–57.

¹²⁸ S. Morenz juhib tähelepanu seigale, et nii nagu egiptlased hoidsid distantsi võõraste rahvastega, nii hoidsid nad võõraid rahvaid ka eemal oma religioonist. (S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission*, lk. 523)

¹²⁹ S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission*, lk. 521.

¹³⁰ S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission*, lk. 524.

¹³¹ S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission*, lk. 521.

¹³² P. M. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 36.

¹³³ Seda eksistentsiaalset hirmu on hästi kirjeldanud Eric R. Dodds oma raamatus “Paganad ja kristlased ängistuse ajastul” (vt. eriti I ja II ptk.). H. Jonas peab seda hirmu koos võõrandatus-tundega ka gnoosise tekkimise psühholoogiliseks aluseks.

¹³⁴ S. Morenz. *Ägyptische Nationalreligion und sogenannte Isismission*, lk. 524.

¹³⁵ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 58.

¹³⁶ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 133.

¹³⁷ M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 281.

¹³⁸ Pastoorideks (kr. *pastophoroi* – laekakandjad) nimetasid kreeklased egiptuse preestrid, kes kandsid rongkäigus laekaid, milles oli jumalapilt. Kuna *pastos* tähendab kreeka keeles abieluvoodit, siis on see sümbol ka viljakusega seotud. Pastoorid olid alamastme preestrid.

ajal¹³⁹ ning on teada, et tollal kerkis Isise pühamu ka Kapitooliumile.¹⁴⁰ On aga tõenäoline, et Isise kultus oli jõudnud Rooma juba varem, oletatavasti 2. saj. e. Kr.¹⁴¹ Alates 1. saj. e. Kr. on tõendatud ka Isise altari olemasolu Kapitooliumil.¹⁴²

Roomas leidsid egiptuse kultused vastuvõttu eelkõige ühiskonna madalamates kihtides, vabakslastute ja orjade hulgas. Kuid ka kõrgemast soost roomlaste seast leidis Isis endale poolehoidjaid. Eriti palju oli Isise austajaid naiste hulgas.¹⁴³ Selles suhtes meenutab Isise kultuse järgijate sotsiaalne koosseis väga algkristlust.¹⁴⁴

Roomas elas Isise kultus läbi nii tõuse kui ka langusi. 59. a. e. Kr. andis Rooma senat korralduse Isise altar hävitada, kuid aastatel 58, 53 ja 50 tuli seda korraldust korrata, sest altar oli vahepeal uuesti üles ehitatud. Viimasel korral pidi konsul ise andma altari pihta esimese kirvehoobi, sest lammutama saadetud tööliised ei julgenud religioosse hirmu tõttu seda teha. Isise kultuse populaarsus rahvamasside hulgas oli nii suur, et 43. a. e. Kr. andsid triumvirid korralduse rajada Isisele riiklik tempel. Tempel jäi aga ehitamata poliitiliste arengute tõttu – keiser Augustus oli egiptuse kultuste propageerimise vastu. Ka keiser Tiberius kiusas Isise austajaid taga.¹⁴⁵

Egiptuse alistamisest roomlaste poolt ei olnud ju möödunud veel palju aega.¹⁴⁶ Augustus ja Tiberius pidasid Isise kummardajaid reeturiteks ja Kleopatra poolehoidjateks.¹⁴⁷

Caligula rehabiliteeris Isise kultuse ning lülitas selle riigiusundi koosseisu.¹⁴⁸ Tema valitsusajal hakkas see kultus üle kogu impeeriumi õitsema.¹⁴⁹ Eriti jõudsalt levis Isise kultus 2. ja 3. saj. p. Kr. – keisrid Hadrianus, Commodus, Septimus Severus ja Caracalla olid Isise innukad toetajad.¹⁵⁰ Sel ajal levis Isise ja Serapise kultus Rooma ametnike, kaupmeeste ja sõdurite vahendusel kõigis Rooma provintssides, sh. lääneprovintssides.¹⁵¹ Isise kultusepaiku on teada koguni sellistest kaugetest piirkondadest nagu Reini ja Doonau alad, mille keskne osa oli Pannonia, ning Britannia.¹⁵² Sama laialdasel alal levis ka Serapise kultus.

Rooma keisririigis austati Isist kui teravistusjumalat, kuid sellena oli ta olnud tuntud juba Egiptuses. Teda oli peetud eriti mitmesuguste silmahaiguste tervendajaks. Nagu tunnistavad Isise imetegusid ülistavad hümnid – aretalogiad – pidi ta aga oma järgijaid aitama mitte ainult haigustes, vaid ka teistes eluraskustes ja hädaohtudes.¹⁵³ Eeskätt pidi Isis garanteerima aga oma järgijatele õndsuse sealoolsuses; viimase tagas ta neile pühitsemise kaudu oma müstereumidesse.¹⁵⁴

¹³⁹ Apuleiuse romaani “Metamorfoosid” peakangelane ütleb enda kohta: “Ja et mul poleks vaja muu massi hulgas tema pühatalitust talitada, valis ta (s.t. Osiris) mu oma pastooride koguduse ja tegi mind koguni viieks aastaks määratud eestseisuse liikmeks. Ma ajasin siis jälle pea päris paljaks ja täitsin rõõmsalt vanima, juba Sulla ajal asutatud vennaskonna kohustusi.” (Apuleius. *Metamorfoosid*. XI, 30. Tõlkinud Anne Lill. Sihtasutus Hortus Litterarum. Tallinn, 1994)

¹⁴⁰ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 134; K. Latte. *Römische Religionsgeschichte*, lk. 282.

¹⁴¹ Vt. A. Lille kommentaari nr. 30 “Metamorfooside” XI raamatule: Apuleius: 239.

¹⁴² H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 58.

¹⁴³ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 134.

¹⁴⁴ Algkristlike koguduste sotsiaalse koosseisu kohta vt. R. Van den Broek, *Frühchristliche Religion. – Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Leiden, 1981, lk. 363–364. Erinevalt paljudest teistest tänapäeva autoritest ei rõhuta aga Van den Broek naiste suurt rolli algkristluses.

¹⁴⁵ H. S. Versnel. *Römische Religion und religiöser Umbruch*, lk. 58.

¹⁴⁶ Egiptus langes roomlaste valitsuse alla 31. a. e.Kr. ja muudeti järgmisel aastal Rooma provintssiks.

¹⁴⁷ M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 281.

¹⁴⁸ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 135.

¹⁴⁹ M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 281.

¹⁵⁰ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 135.

¹⁵¹ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 136.

¹⁵² *Antiigileksikon*. Tallinn, 1985, lk. 214 b.

¹⁵³ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 140.

¹⁵⁴ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 142.

Nende kultuslegendi toob ära Plutarchos teoses “Isisest ja Osirisest”¹⁵⁵ ning pühitsemise käiku kirjeldab üksikasjalikult Apuleius oma “Metamorfooside” XI raamatus. Kuna viimast on refereeritud pea kõigis egiptuse kultusi käsitlevates raamatutes ja artiklites,¹⁵⁶ ei peatu me sellel siin pikemalt. Olgu öeldud vaid niipalju, et nagu paljudes teisteski antiiksetes müsteeriumides, nii mängis siingi kesksel rollil surma ja ülestõusmise motiiv, s.t. idee surma võitmisest jumaluse abiga, mille tulemusena sündis uus inimene.¹⁵⁷

Ülevõtmisega kreeklaste ja roomlaste poolt omandas Isis jooni, mis tal vanas Egiptuses olid puudunud. Talle kui saatusjumalannale sai eespool juba viidatud. Ka käsitlus Isisest kui surmajärgse õndsuse andjast, mis oli keskne Isis müsteeriumides, puudus muinasegiptuse usundis sootuks. Rooma keisririigi ajal tekkis aga omamoodi “Isise teoloogia”, mis väitis, et kõik erinevad jumalannad ei ole tegelikult midagi muud kui üksnes Isise erinevad iljumiskujud ja

et erinevad rahvad austavad Isist erinevate nimetuste all.¹⁵⁸ Selline Isise interpretatsioon on muinasegiptuse usundile võõras, kuid on kooskõlas hellenismi- ja hilisantiikajale iseloomuliku monistliku/henoteistliku tendentsiga, mida me kohtame nii tollastes usundites kui ka filosoofias.¹⁵⁹

Isise ja Serapise kõrval levisid Rooma keisririigis veel paljud teisedki egiptuse kultused – Osirise kultus, Niiluse kultus, viljakuse, sünni ja emaduse jumalanna Bubastise (egiptuse kassikujulise jumalanna Basteti kreekapärane nimekuju) kultus. Neist kõige tähelepanuväärsemad on Hermes-Thoti ja Osiris-Antinoosi kultus.

Iibise või paaviani kujul kohtab Hermesega samastatud Thoti paljudel Rooma Isise kultusega seotud mälestistel (Herculaneumi iseumi freskodel, Campense iseumis Roomas jm.).¹⁶⁰ 172. a. p. Kr. ehitati Hermes-Thotile Roomas tempel. Templi püstitamise ajendiks oli sündmus, mis olevat leidnud aset Marcus Aureliuse kvaadidesõjakäigu ajal. Nagu ju-

¹⁵⁵ Selle legendi puhul, mille üksikud motiivid (Osirise surm ja tükeldamine; Osirise taaselustumine; Horose sünd) on küll tagasi viidavad muinasegiptuse mütoloogiasse, ei ole siiski päriselt selge, kas sellisel kujul, nagu me lugu Plutarchosel kohtame, on meil tegemist vana pärimuse autentse ümberjutustusega või on see saanud oma lõpliku kuju alles kreeka pärimuste mõjul. On juhitud tähelepanu tõsiasi, et kultuslegend meenutab Demeteri ja Kore lugu, s.t. Eleusise müsteeriumide kultuslegendi (H. Dörrie. *Mysterien (in Kult und Religion) und Philosophie.* – Die orientalischen Religionen im Römerreich (hrsg. Maarten J. Vermaseren). Leiden, 1981, lk. 351–352).

¹⁵⁶ Vt. nt. A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 272–274; M. J. Vermaseren. *Hellenistlikud usundid*, lk. 304–305.

¹⁵⁷ L. Vidman. *Isis und Sarapis*, lk. 143.

¹⁵⁸ H. Dörrie. *Mysterien (in Kult und Religion) und Philosophie*, lk. 351. Nii ütleb Isis enda kohta Apuleiuse romaani peategelasele: “Näed, Lucius, siin ma su palvete peale oleni. Mina, looduse ema, kõikide ürgjõudude haldaja, aegade vaheldumise algallikas, ülim jumalus, surnute valitseja, esimene taevaste seas, kõik jumalad ja jumalannad ühel kujul koos. Ma olen allutanud oma tahtele taeva helendavad kõrgused, mere tervistavad vood ja allilma nukra vaikuse. See on minu tahe, mida kogu maailm austab – mitmesugusel kujul, erinevate kommete kaudu, paljude nimede all. Ühel pool nimetavad früüglased, esimesed inimesed, mind Pessinuse jumalaemaks, siin hüüavad Atika elanikud mind Minervaks-Kekroobiks, kaugemal küproslased mere ääres Paphose Venuseks, vibukandjad kreetalased Dictynna Dianaks, kolmkeelsed sitsiillased Styxi Proserpinaks, Eleusise elanikud aga muistseks jumalannaks Cereseks. Ühtede ma olen Juno, teistele Bellona, siin Hecate, seal Rhamnusia, mõlema Etioopia asukad aga, keda valgustavad tõusva Päikesejumala esimesed kiired, ja egiptlased, kes on tuntud muistse tarkuse poolest, austavad mind õige kombe järgi ja kutsuvad mind tõelise nimega Isiseks-valitsejannaks.” (Apuleius, XI, 5)

¹⁵⁹ Tendents samastada erinevaid jumalusi peajumalaga ja vaadelda kõiki teisi jumalusi ülijumala erinevate iljumisvormidena on hellenismi- ja hilisantiikaja religioossusele väga iseloomulik. Nii on nt. gnostiline nn. naaseenide jutluse (Hippolytus. *Refutatio*, V 7, 3–9, 9) kommentaar samas tekstis tsiteeritud Attise-hümnile, mis püüab näidata, et kõik erinevad rahvad – kreeklased, liibüälased, assüürlased, kaldealased, früüglased, egiptlased jt. tunnevad jumal Attist, ehkki austavad teda erinevate nimede all. Ka stoa filosoofias käsitleti erinevaid jumalusi kõike olevat läbitava jumaliku *logose* erinevate iljumisvormidena (vt. Marcus Aurelius. *Iseendale*. Tallinn, 1983, kommentaar 1, 17 juurde, lk. 145).

¹⁶⁰ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 181.

tustab Cassius Dio (LXXI, 8, 4), olevat keisri sõjavägi kannatanud selle sõjakäigu ajal janu ning pääses sellest, kui ühe egiptuse maagi palve peale puhkes vihmasadu. Viimase olevat saatnud aga Hermes-Thot.¹⁶¹ Kuna Thot oli juba vanas Egiptuses seotud sealpoolsuse saladustega ning esines jumalate saadikuna, sobis ta hästi müsteeriumitarkuste vahendajaks ka kreeka-rooma maailmas. Meie ajaarvamise alguses kujunes hellenistlike egiptlaste seas vaimne liikumine, mida me tunneme hermetismi nime all. Selle liikumise püha raamat, nn. *Corpus Hermeticum*, mis pärineb 2. ja 3. sajandist p. Kr.,¹⁶² sisaldab küll mõjusid kreeka filosoofiast, eriti platonismist, aga ka aristotelismist, stoast ja pütaagorlusest,¹⁶³ kuid nende kõrval leidub ka egiptuse traditsiooni mõjusid: Hermes-Thotile omistatud epiteet Trismegistos (“kolm korda suur” = väga suur) võib olla üksnes Egiptuse päritolu; ka väljendused osaliselt jumaliku, osaliselt inimliku kuninga ning päikese maailmaloova rolli kohta pärinevad kahtlemata egiptuse traditsioonist.¹⁶⁴ Muidu on aga *Corpus Hermeticum*’i sisuks kreekalikud spekulatsioonid kosmose tekkimise, inimvaimu languse ja lunastuse kohta, millele võib leida paralleele gnoosisest.¹⁶⁵ Hermetism ja gnoosis ongi teineteisega tihedalt seotud.¹⁶⁶

Osiris-Antinoosi kultuse rajas keiser

Hadrianus (117–138 p. Kr.), kes on läinud ajalukku suure egüptofiilina. Tema villa juures Tiburis (nüüd Tivoli) asus egiptuse park, mida kaunistasid pooleldi egiptuse stiilis mustast kivist jumalatekujud, ebamaised saalid ja Serapise pühamu, mis pidid manama pargikülastajate silme ette pildi Niiluse orust.¹⁶⁷ Hadrianus soosis oma riigis ka egiptuse kultuste levikut.¹⁶⁸ Kui ta 130. a. p. Kr. Egiptust külastas, uppus tema armastatu Antinoos Niilusesse. Hadrianus kuulutas ta jumalaks kultusnime all Osiris-Antinoos¹⁶⁹ ja andis tema nime ka ühele Egiptuse linnale (Antinopolis).¹⁷⁰

Osiris-Antinoosi kultust võib võrrelda Serapise kultusega – ka see kultus ühendas nii egiptlasi kui kreeklasi.¹⁷¹ Kuigi kultuse viis sisse Rooma keiser ning Antinoos oli olnud kreeklane, ei olnud tema jumalustamine egiptuse traditsiooni järgi mitte keisri tegu, vaid tema erilise suremisviisi tagajärg. Antinoosi identsus Osirisega olevat ilmenud veel selles, et tema surnukeha leiti üles ja et seda oli võimalik matta (sama oli egiptuse pärimus jutustanud Osirise kohta).¹⁷² Sellega liitus juba I vaheperioodi ajast levinud kujutlus, mille järgi pärast surma muutus iga surnu Osiriseks.¹⁷³ Nõnda lähtus Osiris-Antinoosi kultus osaliselt ka egiptuse eeldustest.

¹⁶¹ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 182.

¹⁶² K. Rudolph. *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. Göttingen, 1994, lk. 30.

¹⁶³ A. Adam. *Dogmadelugu*. Tartu, 1995, lk. 85. Kurt Rudolph iseloomustab *Corpus Hermeticum*’i Rooma keisririigi kreeka-orientaalse sünkretismi tüüpilise produktina. (K. Rudolph. *Die Gnosis*, lk. 30)

¹⁶⁴ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 182. Vähemalt võib leida neile Egiptusest paralleele. Egiptuse mõjude üle hermeetilistes traktaatides on palju diskuteeritud juba alates Reitzensteinist (Poimandres, 1904), kes katsus tuletada hermeetilisi õpetusi egiptuse usundist. M. P. Nilsson ütleb, et kuigi hermetism esitab end jumal Thoti õpetusena, on temas tegelikult vähe egiptusepärasest (M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 611).

¹⁶⁵ G. Quispel. *Gnosis. – Die orientalischen Religionen im Römerreich*, lk. 413–414.

¹⁶⁶ M. P. Nilsson nimetab hermetismi “gnoosise paganlikuks haruks” (M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*, lk. 611).

¹⁶⁷ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 262.

¹⁶⁸ A. Erman, *op. cit. ibid.*

¹⁶⁹ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 168–169.

¹⁷⁰ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 263.

¹⁷¹ A. Erman, *op. cit. ibid.*

¹⁷² G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 168–169.

¹⁷³ Kuni Vana Riigi lõpuni oli see olnud üksnes vaaraode privileeg. Egiptuse surnutekultuse “demokratiseerumise” kohta vt. S. Stadnikov. *Surm ja teisipoolsus vanas Egiptuses. – Vana-Egiptuse kultuurilugu*. Tallinn, 1998, lk. 169.

Osiris-Antinoosi austati viljakuse andjana Egiptuse põldudele. Peale selle oli ta ka tervistusjumal, kes ilmus haigetele unes. See joon oli tal ühine Serapisega.¹⁷⁴ Hadrianus identifitseeris teda mitmesuguste teiste jumalatega – Zeus-Ammoniga, Hermes-Thotiga, Apollo-Horosega, Asklepiosega, Dionyosega, Serapisega, Niilusega.¹⁷⁵ Selline samastamine oli kooskõlas Hadrianuse üldise religioonipoliitikaga, mis püüdis erinevaid kultusi maksimaalselt ühte sulatada.

Osiris-Antinoosi kultus levis ka väljaspool Egiptust. Tema tähtsamad kultusepaigad väljaspool Egiptust olid tempel Bithynion-Claudipolises, Antinoosi sünnilinnas, ning Mantineias (Arkaadias), kust pärines Antinoosi perekond. Kuid tema kultusepaigad asusid ka Korintoses, Tarsoses ja Ateenas.¹⁷⁶ Osiris-Antinoosi kultus püsis kuni 3. sajandini,¹⁷⁷ kuid nii või teisiti jäi see ikkagi lühiajaliseks episoodiks. Osiris-Antinoosi kultus oli liiga palju seotud Hadrianuse religioonipoliitikaga, et omada pikemat kestvust.¹⁷⁸

Egiptuse kultused on jätnud endast jälje

ka hellenismi- ja hilisantiikaegsesse maailmasse (võlupapüürused, maagilised gemmid jms.), kuid selle vaatlus ei kuulu enam käesoleva artikli raamesse.

Egiptuse kultuste hääbumine algas koos “vana maailma jumalate loojanguga” (Colpe) ning on seotud otseselt ristiusu levikuga. Ei ole teada, millal ristiusk Egiptusesse jõudis,¹⁷⁹ kuid 2. sajandil p. Kr., ajal, mil levis Osiris-Antinoosi kultus, oli ristiusk Egiptuses juba igati arvestatav vaimne liikumine.¹⁸⁰ Ristiusu positsioone tugevdas veelgi Aleksandria katehheetide¹⁸¹ kooli rajamine 217. a. p. Kr., mis muutis Egiptuse üheks tolle aja kõige tähtsamaks teoloogiliseks keskuseks. Egiptuse kirik tegi agaralt misjonitööd ka maaelanike hulgas; selle tõendiks on Uue Testamendi tõlkimine 3. sajandil kopti keele sahiidi murdesse, mida kõneldi Ülem-Egiptuses.¹⁸²

Mida rohkem ristiusk Egiptuses levis, seda pingelisemateks kujunesid vana usu ja uue usu pooldajate suhted. Ette tuli ka teravaid konflikte; nii purustasid Aleksandria kristlased 392. a. p. Kr. kohaliku piiskopi juhtimisel Serapise templi. Kui

¹⁷⁴ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 171.

¹⁷⁵ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 172.

¹⁷⁶ G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 173.

¹⁷⁷ A. Erman. *Die ägyptische Religion*, lk. 263; G. Hölbl. *Andere Ägyptische Gottheiten*, lk. 174.

¹⁷⁸ G. Hölbl. *Andere ägyptische Gottheiten*, lk. 174.

¹⁷⁹ Egiptuse kiriku kõige varasema ajaloo kohta puuduvad allikad, kuid pärimus paigutab ristiusu tuleku Egiptusesse 1. sajandisse. Nii vihjatakse Ap 2, 10 Egiptusest ja Liibüast (Küreenest) pärit inimestele, kes viibisid nelipäeva päeval Jeruusalemmas ja said osaliseks nelipühi-sünnimusest; Ap 18, 24 j. räägib Aleksandria juudist Apollosest, kellest sai kristlane. Eusebiose teatel tõi ristiusu Egiptusesse evangelist Markus, kellest sai Aleksandria esimene piiskop (*hist eccl* II, 16), kuid seda teadet hinnatakse vaid misjonilegendina. Vanimaks kirjalikuks tõendiks ristiusu olemasolu kohta Egiptuses on Rylands-Greeki papüürus p52, mis sisaldab mõned salmid Jh 18 ja on dateeritud 2. sajandi algusesse (*Handbuch der Kirchengeschichte*. Hrsg. Hubert Jedin. Bd. 1: *Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche von Karl Baus*. Freiburg, Basel, Wien, 1973, lk. 240; C. Detlof, G. Müller. *Ägypten IV. Kirchengeschichtlich*. – *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. I. Berlin-New-York, 1977, lk. 514).

¹⁸⁰ 2. sajandist on Egiptuse kirikuloo kohta mitmeid allikaid ja sellest sajandist on teada ka hulk tähtsaid nimesid: Pantainos, kes oli nimekas kristlik õpetaja Aleksandrias; gnostik Basilides jmt. 2. sajandil oli Egiptuse kirikus suur mõju mitteortodokssetel suundadel, eriti gnoosisel (sellest sajandist on teada palju Egiptuses tegutsenud gnostikuid; ka Nag-Hammadi vanimad tekstid on dateeritud 2. sajandisse). Esimeseks nimeliselt teadaolevaks ortodoksseks piiskopiks on Aleksandria piiskop Demetrios, kes oli ametis aastatel 188–230 (*Handbuch der Kirchengeschichte*, lk. 240; C. Detlof, G. Müller. *Ägypten IV. Kirchengeschichtlich*. – *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. I. Berlin-New-York, 1977, lk. 515). R. Van den Broek oletab, et “monarhilise episkopaadi” hiline juurdumine Egiptuses oli ka põhjus, miks sealses kirikus olid kaua mõjukad “hereetilised suunad” (R. Van den Broek. *Frühchristliche Religion*, lk. 369–370).

¹⁸¹ Katehheedid on ristimisele eelneva õpetuse (kateheesi) andjad.

¹⁸² C. Andressen, A. M. Ritter. *Kristluse ajalugu I/1*. Tartu, 1998, lk. 44.

senini oli Egiptuses toetanud kultusi valitsus (vaaraod, hellenistlikud valitsejad, Rooma keisrid), siis valitsuse kristlikuks muutumisega kaotasid viimased oma toe. Ka väljaspool Egiptust hääbusid egiptuse kultused koos ristiusu kujunemisega uueks Rooma riigiusundiks: 394 p. Kr. pühitses Roomas Nicomachus Flavianus kui konsul viimast korda ametlikult Isise püha.¹⁸³ Samal aastal suleti ka Roomas Vesta tempel ja keelati olümpiamängud.¹⁸⁴ Mõnes piirkonnas püsisid egiptuse kultused mõnda aega edasi – nii kirjeldab näiteks rooma luuletaja Rutilius Namatianus Isise püha (loomulikult mitteametlikku) pühitsemist Falerii linnas veel 416. a. p. Kr.¹⁸⁵ Kuid see on ka viimane teade egiptuse kultuse viljelemise kohta Rooma riigis. Egiptuse kultused hääbusid koos Rooma impeeriumiga.

Jaan Lahe

(1971)

Lõpetas 1999. a. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi usuteaduskonna, kaitses 2000. a. bakalaaurusetöö Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, lõpetas Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi Pastoraalseminari. Praegu on Jaan Lahe EELK Paldiski Nikolai koguduse õpetaja. Jaan Lahe uurimisvaldkondadeks on Uus Testament ja hilisantiigi religioonilugu, kitsamaks uurimisteemaks gnoosise ja algkristluse suhted, mille kohta ta on avaldanud ka raamatu ("Gnoosis ja algkristlus", esimene trükk 2001, 2., parandatud ja täiendatud trükk 2004). Käesoleval aastal kaitses Jaan Lahe Tartu Ülikooli usuteaduskonnas magistriväitekirja gnoosise ja juutluse kokkupuutepunktidest ja nende kajastustest autentsetes Pauluse kirjadest. Jaan Lahe on õpetanud Tartu Teoloogia Akadeemias, Eesti Humanitaarinstituudis ja Eesti Metodisti Kiriku Teoloogilises Seminaris.

¹⁸³ A. Erman. Die ägyptische Religion, lk. 275.

¹⁸⁴ C. Colpe. Einführung in die Geschichte und neue Perspektiven. – Die orientalischen Religionen im Römerreich. Leiden, 1981, lk. 27.

¹⁸⁵ L. Vidman. Isis und Sarapis, lk. 146.